

ГЕОГРАФИЯ ИЛИМДЕРИ
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ
GEOGRAPHICAL SCIENCES

Даовлатова Ф.М.

**ТҮШТҮК-БАТЫШ КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖЕР-СУУ
АТАЛЫШТАРЫНЫН ЭТИМОЛОГИЯСЫ**

Даовлатова Ф.М.

**ЭТИМОЛОГИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ
ЮГО-ЗАПАДНОГО КЫРГЫЗСТАНА**

F.M. Daovlatova

**ETYMOLOGY OF GEOGRAPHICAL NAMES OF SOUTH-WESTERN
PART OF KYRGYZSTAN**

УДК:537.617

Бул макалада Кыргызстандын түштүк аймагында таркалган монгол, тажик, иран тилдеринен кирген жер-суу аталыштары этимологиялык жактан чечмеленет. Географиялык аталыштарды илимий жактан изилдөөнүн негизинде элдин географиялык жайгашуусун жана анын өзгөрүү тарыхы, мезгилдик өзгөрүүсү, тили жана мезгилге карай анык өзгөрүүсү, маданияты, жашоо образы жана алардын доорго карай өзгөрүүсү ж.б.у.с. көрүнүштөрдү географиялык аталыштар өз ичине камтып же чагылдырып келет. Географиялык аталыштарды үйрөтүүчү илим топонимика болуп, алардын келип чыгышы, өнүгүшү жана ушул күндөгү абалы иликтенет. о.э. топонимдердин лексикалык курамы, семантикалык мааниси, этимологиясы, грамматикалык, фонетикалык өзгөчөлүктөрү талданат. Түштүк-батыш Кыргызстанда башка тилдерден кирген жер-суу аталыштары арбын. Себеби тажик, өзбек, казак же жалпы эле түрк тилдерине тиешелүү болгон тилдерде жана иран тилдеринде кездеше турган, бул элдердин коңшулаш аймакта жашагандыгынан, чарбачылык турмушунун жакындыгынан жана тарыхый өнүгүшү жалпылыгы менен шартталган.

Негизги сөздөр: *этимология, жер-суу аталыштары, жерлердин аталыштары, апелляция, топонимика, түштүк-батыш, элдер.*

В статье рассматривается анализируются этимологические стороны географических названий, которые в заимствована из монгольского, таджикского и иранского языков. На основе на научные исследования географических названий лежит история населения на народе и их изменения, обогащения, а также изменение культуры и образа жизни народа на разных периодах. Топонимика как наука и географических названий изучает происхождение, развитие сегодняшнее состояние топонимов, анализирует лексических состав, семантическая значение, этимолого-грамматическую структуру и фонетическую особенности географических названий. На юге западе Кыргызстана очень много названий местностей, в заимствованных из других языков. Это связано с тем, что на протяжении многих лет киргизы жили в тесной взаимосвязи и сотру-

ничестве с такими тюркскими народами как узбеки, так же таджиками. поэтому многие топонимы этимологическом плане близкие с названиями географических названий с этих народов.

Ключевые слова: *этимология, географические названия, названия местностей, апелляция, топонимика, юго-запад, народы.*

This scientific work considers the names of southern regions of Kyrgyzstan and their interpretation. This article deals with the etymology of geographical names of southern part of Kyrgyzstan which came from Mongolian, Tajik and Iranian languages. Scientific research show that the geographical names are based on the place of people, the history of changes, the developments, the culture, the style of life, and many other things like that. The science toponymical studies the geographical names, their origin, developments, current status, as well as explains the lexical, semantic meaning, etymology, grammatical structure and phonetic features. There are many borrowing words in the southern part of Kyrgyzstan, because the words which faced in tajik, uzbek or in general Turkic languages mean that they are neighbors and their commonalities on economic and historical overwinters are same.

Key words: *etymology, place names, place names, appellative, place names, south-west, the peoples.*

Кирешүү. Адамдарды байыркы убактардан бери эле географиялык аталыштардын келип чыгышы кызыктырып келет. Мындай кызыгууну адам баласынын таанып билүүчүлүк иш-аракетинин бир багыты катары түшүнсө болот. Демек, тиешелүү жер-суу аталыштарынын келип чыгуу себебин билүү бир гана окумуштуу адистин иши эмес. Ким болбосун, ал өзү туулуп-өскөн же жашаган жеринин (айылдын же шаардын), ага тиешелүү болгон жер-суулардын аталыштарынын маанисин билүү анын жалпы маданият денгээлин көрсөтүп турат эмеспи.

Географиялык аталыштарды илимий жактан изилдөөнүн мааниси чоң. Элдин жайгашуу географиясы жана анын өзгөрүү тарыхы жана анын мезгилдик өзгөрүүсү, тили жана мезгилге карай анык өзгөрүүсү жана баюусу, маданияты, жашоо образы жана

алардын доорго карай өзгөрүүсү жана башка ушул сыяктуу көрүнүштөрдү географиялык аталыштар өз ичине камтып же чагылдырып келет.

Географиялык аталыштарды үйрөтүүчү илим топонимика болуп, алардын келип чыгышы, өнүгүшү жана ушул күндөгү абалы иликтенет, ошондой эле топонимдердин лексикалык курамы, семантикалык мааниси, этимологиясы грамматикалык түзүлүшү жана фонетикалык өзгөчөлүктөрү талданат.

Иран тилдеринен кирген топонимдер. Жогоруда белгилегендей, Түштүк-Батыш Тянь-Шанда иран тилинен келип чыккан топонимдер көп кездешет. Алар негизинен Баткен, Кадам-Жай, Лейлек жана Ноокат райондорунда салыштырмалуу көп.

Бирок иран тилиндеги топонимдер түштүктө жетиштүү изилденген эмес. Ал тилде пайда болгон жер-суу аталыштары кыргыз тилиндеги географиялык аталыштарга сиңип кеткендиктен, изилдөөчүлөр кыргыз топонимдерин изилдөөдө иран тилдерине кирген топонимдерге анча көңүл бурбай келет.

Иран тилинен келип чыккан Келте-Булак, Кыз-Дара, Зилзала-Булак, Санам-Булак, Бас-Мойнок, Баткен, Зардалы, Догмон, Жопоя, Дашти-Калон, Роут ж.б. аталыштардын мааниси чечмеленген. Жогорудагы топонимдердин мааниси тажик тилинин базасында да көрсөтүлгөн. Алсак, *келте* - “кичине”, *дара* - “кысылыш”, *зилзала* - “жер титирөө”, *бас* - “төмөн” маанилери берет.

Дашт – “тегиз жер” же “түздүк” маанисин берип, *калон* сөзү менен чоң түздүк маанисин берет.

Роут – каптал жактагы капчыгай маанисин түшүндүрөт.

Сан/сонк/сонка – “чоң жалгыз таш” – Кара-Сай, Сан-Таш ж.б.

Сар – “жогорку бөлүгү” - Сумсар.

Селик – “сел агымынын нугу” - Селик (Кадам-Жай району), Салык-Булак (Чаткал району).

Тогаб – “каптал капчыгай” – Тагал (Лейлек району).

Ток/Така – “төмөн” – Чорток, Вакум-Чардак (Лейлек району).

Хавз – “туруп калган көлмөк”.

Хон – “жайлоо” – Кан-Жайлоо, Жаңы-Жол, Кыл-Көл ж.б.

Чор – “кууш капчыгай” - Чартак, Вакум-Чартак, Чарку-Лей (Лейлек району).

Чил – “кырк” - Чили-Сай (Ноокат районундагы капчыгай), Чил-Устун (Араван районундагы үңкүр).

Чу/чубар – “булак”, “канал”-Чуянги (Лейлек району), Ковсубар (Баткен району).

Шарра – “шаркыратма” – Шаран (Араван району), Шарап (Лейлек району).

Шок – “ири аска” – Шагдар (Кадам-Жай районундагы калктуу пункт), Шакафтар (Ала-Бука районундагы калктуу пункт).

Ошентип, Кыргызстандын түштүгүндө иран катмарындагы топонимдердин көп кездешкендигин географиялык аталыштар көрсөтүп турат. Бул катмардагы топонимдерди төмөнкү катмарларга бөлүп кароого болот: согда-ягноб жана тажик.

Согда-ягноб топонимдери. Бүгүнкү күндө согда жана ягноб тилдери бирдей маанисин жоготкон. Азыркы мезгилде алар (согда тили азыркы түштүк иран тилине жакындашып кетет) Памирдеги (Бартанг, Вахан, Язгулям, Шугнан) айрым тилдерге жакын согдан документтерине чагылдырылган.

Согда-ягноб топонимдер жаратылышы боюнча топонимдерин эң байыркысы болуп эсептелинет. Алар согдалык жазма булактарында келтирилген жана катталган ар түрдүү фактылардан азыркы этаптагы өнүккөн тил илиминдеги топонимиканын өнүгүшүндөгү согда-ягноб тили пайда болушу боюнча эң алгачкылардан болуп саналат.

Аларды төмөнкү мисалдар менен көрсөтүп кетелиз.

Бидона – Кара-Суу районундагы калктуу пункт. Топоним ягноб тилинде бидон-“ортосунда” деген маанини берет.

Боржай – Кадам-Жай районундагы калктуу пункт. Согда жана ягноб тилдерине бул топоним кириши мүмкүн. Бор - “кийин”, “каршы жакта” деген маанини берет,

Пор, зой сөздөрү Памирдик ягноб тилинде кездешет жана топонимдеринде да жолугат: *рушт, борт, пор* - “кийин”, “каршы жакта”, ягн. *зой* - “жер участогу”, “жер бөлүгү” маанисин берет.

Бул сөздө бир катар топонимдерде колдонулат: Порбог, Порфиз, Порнов, Порвог, Пордар, Гурзой, Гарзой, Ханзой, Дунзой.

Согда-ягноб тилинде Порзой кыргыз сөзүнө адаптацияланып, *боржой* топониминин билдирип калган.

Гарм топонимин согдалык аты “гарм” менен салыштырабыз, ал “кыштак” же “жергиликтүү” деген маанини берет. Бул сөз аталышы же топоним Тажикстанда сакталып калган.

Дароот-Коргон – Алай районундагы айыл. Бул топоним иран сөзүнөн чыккан: Дара – “капчыгай”, “анча чоң эмес өрөөн” жана согда тилиндеги оут-“кыштак” маанисинде “кысылыштагы кыштак” маанисин түшүндүрөт. Коргон кийин кыргыздар тарабынан кошулган сөз. Себеби, Алай районунда көптөгөн коргондор бар экендиги белгилүү: Дароот – Коргон, Кызыл-Коргон, Сопу-Коргон ж.б.

Жай-Терек-Лейлек районундагы калктуу пункт. Бул компонент так анык эмес, татаал топоним. Жай – терек - өсүмдүк маанисин бериши мүмкүн. Бирок сөздөр ягноб тилинде жай - зой – “жер участогу” болуп, бул “зой” деген сөз кыргызчаланып кеткен. Демек, Жай – Терек “зой дирахт” же “зой-терек” – “терек өсүүчү жер” дегенди билдирет.

Адаптация учурунда согда-ягноб топонимдери кыргыз тилиндеги синтаксис, орфоэпия жана фонетиканын негиздерине ылайыкташтырылган.

Тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштары. Келип чыгышы боюнча тажикче болгон географиялык аталыштар Кыргызстандын түштүк аймагынын топонимикасында арбын. Бул пластка тажик тилинин базасындагы географиялык аталыштар кирет.

Алар төмөнкү материалдарда көрсөтүлүп келет.

Апшыр – аталышы тажикче, аб – суу, шур – сүт, кыргызча сүтүү суу дегенди билдирет. Дүркүрөп шар аккан суу аскаларга урунуп катуу көбүктүү болуп, сууну сүттүн түсүнө айландырат. Ал ушундай метафорикалык аталыштын себеби болуп калды.

Апшыр компоненти иран тилиндеги башка сөздөн да келип чыгышы анык: апшар – “шаркыратма”, апшыр – “агын түтүк”, “агын чуңкур” маанисин берет. Ал эми урдуча абшар – “шаркыратма”, “агын”, “мол, сууга бай жер” дегенди түшүндүрөт.

Аустан – а) өлкөнүн аталышы, кандайдыр бир элдин же уруунун жашоо чөйрөсү; б) “көптөгөн орундар”, “ошол орун”, “ошол өлкө” дегенди билдирет. Кадам-Жай районундагы ашуунун аталышы.

Моңгол тилдердин негизинде түзүлгөн топонимдер. Жалпы эле түрк тилдерине тиешелүү болгон тилдеринде, иран тилдеринде кездеше тургандыгын, көп терминдер моңгол тилдеринен киргендигин айтып келип, казак географы Г.К. Конкашпаев анык себебин бул элдердин коңшулаш аймакта жашагандыгынан, чарбачылык турмушунун жакындыгынан жана тарыхый өнүгүш жалпылыгы менен шартталган деп көрсөтөт.

Чындыгында да, арал, булуң, булак, кудук, дөбө, талаа сыяктуу бир катар географиялык терминдер эки тил үчүн бирдей даражада эле кеңири таралып, сиңип кеткендиктен, бул түрк тилдерине же моңгол тилдерине таандык, деп кескин түрдө ажырата айтуу кыйын. Ошондой болсо да, азыркы күндөгү энчилүү аталышка айланып моңгол тилдеринин сөз каражаттары менен гана мааниси чечиле турган жер-суунун аталыштарын карайлы [1, 92, 93-бб.]

Дабан (кээ бир адабияттарда – Даван). *Даваа* (н) – ашуу, бел («горный перевал») деген сөз. Кыргыздарда бул сөз бир кыйла кеңири таралып, ушул эле маанисинде *ашуу* деген сөзгө синоним болуп түшөт. *Дабан* компоненти катышкан топонимдер Кыргызстандан бардык аймактарында кездешет. Даван, Арча-Дабан, Даван-Сай, Жаман-Дабан, Жаңы-Дабан, Кара-Даван, Тегерек-Дабан, Эски-Дабан.

Долон. Долон – Кыргызстандагы белгилүү ашуунун, белдин аталышы. Бул топоним төмөнкүдөй эки түрдүү түшүндүрүлүшү мүмкүн.

1. Моңголдун *долоон* – жети деген сөзүнө байланыштуу. Мында *долоон* – сандык гана маанини эмес «көп» деген маанини да бере тургандыгын унутпоо керек.

2. Моңголдун долон, далан(г) кыр, жол, кырка, жон, тилке жана ийри-буйру, ойку-кайка, абдан татаал жол деген сөзүнө байланыштуу. Биз ушул «ийри-буйру», «абдан татаал» деген маанисин Долон ашуусуна ылайыктуу деп айта алабыз [1, 94-б.].

Коңур. Бул топоним өз алдынча да башка географиялык аталыштардын составында да Кыргыз-

стандын бардык жерлеринде дээрлик кездешет. *Коңур* – моңгол тилиндеги көп маанилүү хонхур, хонхор (углубление, впадина; ухоб, калтабина, лог, гожбина) деген сөздүн кыргызчага ылайыкташтырылган түрү. Ушул сөз болгон аталыш көпчүлүк жергиликтүү айтуучулардын сүрөттөөлөрүнө жана кээ бирлерин өз көзүбүз менен көргөнүбүзгө караганда, чындыгында эле орфографиялык жагынан уңкур-чуңкуру көп, кокту колоттуу, анчалык чоң эмес чуңкурлары, ойдуңу бар жерлер экендиги байкалат.

Бул компонент катышып түзүлгөн географиялык аталыштардын катарына Кичи-Коңур Дөбө, Коңур, Коңур-Суу, Коңур-таш, Коңур-Чоң-Дөбө, Чоң-Коңур-Төр топонимдерин кошууга болот.

Улан. Улан компоненти катышкан топонимдер моңгол тилинин негизинде түзүлгөндүгү, ал кыргыз тилинде *кызыл* маанисин бере тургандыгы топонимикалык көп эмгектерде белгилүү.

Улан (Шахимордон дарыясынын бассейниндеги суунун аты), топониминин аталышы ушул жерлердин топурагынын түстөрүнүн улам аталып калган деп эсептөө чындыкка ылайык келет.

Окурмандарыбыздын кызыгуу максатында өзүбүздүн шаарыбыздын аталышын да айта кетсем туура деп ойлойм.

Жер-суу аталыштары түздөн-түз географиялык түшүнүктү билдирген сөздөрдөн түзүлүп, мааниси кандай экендигин, өзгөчөлүгүн белгилеп көрсөтүп турат. Жер-суу аталыштарын изилдөөдө ал аттардын сырткы көрүнүшүнө карап, топурактын түсүнө, өсүмдүктөрдүн таркалышына, көп кездешкен нерселердин өзгөчөлүктөрүнө карап аталыштарды беришкен. Мисалы, таш көп болсо ал таштын өнүнө карап, же ал көп болгон жаныбар, канаттуу, өсүмдүк, кендерге карап аташкан. Кызыл-Кыя шаарынын аталышы кызыл топурактын түсүнүн кызыл болушуна, кыя – географиялык термин саналып жапыс тоолордун удаалаш таркалышында, топурактардын кызыл өңдө болуп таркалышынан аталып калган.

Жыйынтык. Бул макаланы жазууда жер-суу аталыштарынын кайдан келип чыкканы, берген мааниси, бүгүнкү күндө айтылышы, маанисинин чечмеленишине көңүл буруу менен Кыргызстандын географиясын окутууда окуучуларды патриоттук сезимдеринин өнүгүшүнө салым кошуу болуп саналат.

Адабияттар:

1. Исаев Д. Жер-Суу аттарынын сыры. - Фрунзе, 1977.
2. Караев С. Географик номлор маъноси. - Ташкент: Узбекистан, 1978.
3. Даовлатова Ф.М. Кыргызстандын түштүгүндөгү фарсы жана тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштарынын этимологиясы.
4. Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими. - Б., 2012.

Рецензент: к.т.н. Койчиев А.С.